

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לז, תשמ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מרן

מחזור לז, קונטרס ד"ה (שסד"שסה) אדר א' וב' ה'תשמ"ו

חמישים שנה

תרצ"ו – תשמ"ו

מאת

ראובן סיוון

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית

ירושלים

חֹבְרוֹת מֵאֵת מַחְבֵּר הַקּוֹנְטֵרַס בְּסִדְרַת "לְשׁוֹנֵנוּ לְעַם":

כְּדַבֵּר אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ כְּזוֹ-קִכַּח, ה'תשפ"ב } בְּחֹבְרַת מְקוֹבְצָת:
כְּתוֹב אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ קָג, ה'תש"ך } לְשִׁפּוֹר הַלְשׁוֹן
לְשׁוֹן בְּתַחִיטָה קֶסֶט-קֶע, ה'תשכ"ו } בְּחֹבְרַת מְקוֹבְצָת:
חִדּוּשֵׁי הַמְּלִים שֶׁל א' בֶּן-יְהוּדָה } עַל חִדּוּשֵׁי מְלִים
לְפִי מִלּוֹנוּ קִיד-קִטו, ה'תשכ"א

שְׂמוֹנִים שָׁנָה, תר"ן-תש"ל רֵד-רֵה, ה'תש"ל
הַעֲגַבְנִיָּה וּמָה שֶׁעוֹלְלוּ לָהּ שְׂמוֹתֶיהָ רֵיג, ה'תשל"א
א' בֶּן-יְהוּדָה וְתַחִיטָה הַדִּיבּוֹר הָעֵבְרִי רֵלֵג-רֵלֵד, ה'תשל"ג
הָעֵבְרִית לְרַבְדִּיהָ, שִׁיחֻזֹּת וְתַרְגִּילִים רֵנָה, ה'תשל"ה
'הַלְשׁוֹן הִירוּשְׁלַמִּית' וְהַתְּגַבְּשׁוֹת הַסְּגָנוֹן הַחֲדָשׁ שֶׁב, ה'תש"ם
רֵאשִׁית הַרְחַבְתָּ הַלְשׁוֹן בִּימֵינוּ שְׂכָא-שְׂכָב, ה'תשמ"ב
תְּנִיזוֹת בְּהוֹרָאתָ הַלְשׁוֹן שֶׁלֵּב-שֶׁלֵּג, ה'תשמ"ג
לְפָרֶשֶׁת 'מִלְחַמַת הַשְּׁפוֹת' שְׂמֵד-שְׂמָה, ה'תשמ"ד
הַנְּיֹזֹת בַּלְשׁוֹן שָׁנָה-שָׁנוּ, ה' תשמ"ה
חֲמִישִׁים שָׁנָה, תרצ"ו-תשמ"ו, שְׂסֵד-שְׂסָה, ה'תשמ"ו

כְּתוֹבַת הַמַּחְבֵּר: ד"ר רַאוּבֵן סִיווּן, ת"ד 3444, יְרוּשָׁלַיִם 91034

נִסְדֵּר וְנִדְפֵּס בְּדִפּוּס רִפְאֵל חַיִּים הַפֶּהָן בַּע"מ
מִיָּצְבוּ בְּנוֹ מֶשֶׁה ז"ל

תוכן העניינים

- ה הקדמה
- ז א: ההתחלה
אירועים: אָתֶר, שידור, 'גדוד מגיני השפה'.
- יא ב: המבטא
אירועים: איך לבטא ח' וע' ? על השירה העברית
בהברה אשפנוזית, "אשר אצלנו קמץ פה פתח", איזו
משרתת בבית בן־יהודה? הברה אשפנוזית מסייעת
לניקוד, רק בשעת השיעור, 'זאת לא חכמה'.
- כא ג: דיוקי הגייה
אירועים: ציפייה, 'הטעמה' אופטימאלית, נס ציונה
וציונה, עֶדְנָה, מְלֵמָה, מהפך, חולון, שיעור בדיוקי
הגייה, בין הווה לעבר, זקניהם — שכניהם, מודעת
ומודעת, נראה, קן וקן, כבר היה לעולמים.
- לה ד: חליפות במלים
אירועים: המלצה, גזעני — גזענות, אופניים, אתגר,
להיט — להיטים, מחשמה, מנאָם — נאום, מונחים

לשעת המנחה, מונחי חשמל, נהג — נהגים, תקריות, נזהל.

מז

ה: תמורות בסגנון

אירועים: תפוס לשון אחרון, עברית טבעית, הצורות
— נה בעתיד ובציווי, פאשר / כש, התנצלות, תיקוניו
של ביאליק לעומת חידושו, רגלי — ברגל, אצל —
הגייתה ושימושה, 18

לאסתר הילדה אשר חנן אלהים אותי
בצאתה לצבא

הקדמה

בקונטרס זה, היוצא במלאות חמישים שנה לשידור העברי מירושלים, נתתי את לבי לציין קנים מספר בהתפתחות הדיבור העברי החי ביובל השנים הזה. חיבור זה מהנה מעין המשך לקונטרסי 'שמונים שנה, תר"ן — תש"ל', שיצא ב'לשוננו לעם' בתש"ל, אם כי בחלקו חופף הוא את קודמו. בקודם עסקתי בהתפתחות הדיבור העברי המתחדש מאז ימי העלייה הראשונה, וכתבתי בעיקר על סמך חקירה ועיון, ואילו בזה מבקש אני בעיקר לציין את ההישגים האחרונים של התפתחות זו, כפי שהתרשמתי מניסיוני. אגב עיסוקיי בהוראה ובהסתכלות בלשון.

פלי התקשורת האלקטרוניים להמונים — הראדיו והטלויזיה — מסייעים ביובל האחרון להכננת התפתחות הדיבור העברי בתחומי המבטא, דיוקי ההגייה ורהיטות ההבעה בקול, ובמידת-מה גם בתחומי הרחבת הלשון ופילוס דרכי הסגנון ועוד, אבל ברי לנו, שהלשון העברית המתחדשת בדיבור-פה בתקופתנו, שספרותה לא חדלה בכאלפיים שנות הגלות, נעשתה לשון דיבור טבעי בארץ ישראל כבר בתקופת הטורקים, שימשה לשון לאומית לכל דבר בתקופת שלטון המנדאט הבריטי, והוסיפה להרחיב את יריעותיה ולחזק את יתדותיה במדינת ישראל הריבונית. חוקי התפתחות של לשון חיה

חלים עליה בשני היובלות האחרונים, וההרחבה והשכלול בחיי המעשה וההלכה, החומר, החיל, הפזח והרוח, בספרות בעיתונות, בענפי המדע והטכנולוגיה השונים ובדיבור הרוח, ניפרים בה יום ויום ושעה ושעה. הראדיו והטלוויזיה מסייעים להתפתחות זו יחד עם הגורמים האחרים. בהכנת חיבור זה החלפתי רשמים וזיכרונות מחיי לשוננו עם חברים וחברות שאתם עשיתי פברת ארץ, קצרה או ארוכה, מאז תרצ"ו. ועם אחיותיי ואחי: ימימה, אברהם, פיוטה ושולמית וצאצאיהם שיחיו. יעמדו כולם על הברכה.

א: ההתחלה

בניסן תרצ"ו, לפני חמישים שנה, הושמע בפעם הראשונה "מעל גלי האֶתֶר" שידור עברי קבוע מירושלים עיר הקודש.

אֶתֶר

על הביטוי "מעל גלי האתר" שהיה מקובל אז, והוא הולך ונעלם בימינו, אומר חברנו א' אבן-שושן ז"ל במילונו הרחב מהדורת תשכ"ו, בערך אֶתֶר: 1. חומר כימי הנוצר על ידי חיבור שתי מולקולות של פוהל תוך יציאת מים. האתר משמש ברפואה להרדמת חולים בשעת ניתוח וכיוצא בזה. 2. (לפי השקפה קודמת של הפיסיקאים) החומר המשוער הממלא את כל חלל העולם ובו מתפשטת תנועת הגלים האלקטרו־מגנטיים, כגון האור וגלי הרדיו. החוקרים בדורנו שוללים קיומו של אֶתֶר זה.

— על גלי האתר, בהשאלה, בראדיו, באֶלְחוּט: עושה הוא זאת בכתב ועל גלי האתר (אלתרמן, הטור [השביעי] א 250).

שידור

את השם שידור והפועל שָׁדַר לעניין חדש זה של העברת קולות בראדיו הציע פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל,

שהיה אז בנשיאות ועד הלשון, כפי שמזכירני ידידי, פרופ' עלי איתן. הפועל שדר במובן שגר מצוי בארמית המקראית (בדניאל) ובספרות ימי הביניים שלנו שימש בהוראת שלח.

במקלטי הראדיו של תושבי ארץ ישראל בתקופת המאנדאט הבריטי ושל יהודים בארצות סמוכות בקעה מאז, מדי בוקר בבוקרו, קריאת "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" בעברית צחה, שהגיי ח', ע', ר' שבה מצטלצלים לתפארה. לשונות השידור היו אז שלוש הלשונות הרשמיות, אנגלית, ערבית ועברית. חלקה של העברית, לשון המיעוט היהודי בארץ אז, היה מצומצם. ובכל זאת אחזה התרגשות רבה ביישוב היהודי בארץ ישראל ובעם לתפוצותיו, וגם בחוגים אחרים ברחבי העולם. רבים ראו בשידור הראשון פלשון הנביאים מירושלים מעין התגשמות חזון אחרית הימים, בחינת "פי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים". היישוב בארץ, שהיה נתון במאבק עם שלטונות הממונות (=המאנדאט. ר' מילון אבן-שושן ערך מְמֻנוּת, 3) להרחבת זכויותיו, להגברת העלייה, לרכישת קרקעות ולהתפשטות ההתיישבות, היה מאורגן היטב והקים לעצמו, במסגרת הןעד הלאומי ובעזרת ההסתדרות הציונית, מוסדות מבצעים עצמאיים, ובהם רשת חינוך עברי משוכללת. חיי העברית המתחדשת היו תוססים ומעניינים, פרוחה ספרות עברית מגוונת בתקניָה, היו עיתונים וכתבי-עת ערים ומעוררים. היו חיי ציבור, אסיפות עם וכינוסים וועידות, והכול בעברית חיה המחודשת את נעוריה יום-יום ושעה-שעה.

'גדוד מגיני השפה'

בשנות שלטון המאנדאט הבריטי התפשט הדיבור

העברי יותר ויותר ורוח התלהבות ונאמנות לנכס לאומי יקר זה לבשה רבים מפני הנוער. באותן השנים התפשטו גם הדיבור הלועזי והמלחמה בלעז, בייחוד בלשון יידיש, שהביאו אתם בעיקר העולים ממזרח אירופה (זו הייתה לשון הדיבור שלהם בגולה). חלק מנאמני היידיש היה מושפע מתנועות סוציאליסטיות כגון 'הפונד' והאגף השמאלי (היום אומרים שמאלני) של 'פועלי ציון' שדגלו ביידיש בתור לשון לאומית של המוני היהודים. משגברה המתיחות נוסד גרוד מגיני השפה. זה כלל כמה מאות צעירים וצעירות ופָּעַל מתרפ"ג (1923) עד תרצ"ו (1936) בערים הגדולות ובמושבות. הגרוד עסק בתעמולה למען דיבור עברי בכל מקום ובכל שעה, במתן שיעורים בעברית חינוך, בעברור שמות לועזיים, בארגון הרצאות על הלשון ועל עניינים תרבותיים ולאומיים. הגרוד גם נלחם, וסייעו לו בכך קבוצות סטודנטים, בהקמת קתדרה ליידיש שביקש הנגיד, ד"ר י"ל מאגנס, ליסד באוניברסיטה העברית שעל הר הצופים בירושלים. ללוחמים למניעת הקמתה של קתדרה זו סייעו המנהיג הציוני מנחם אוסישקין, פרופ' י' קלוזנר ואחרים. עם המגינים על הקתדרה נמנו ח"נ ביאליק, ברל כצנלסון ואחרים. עניין הקמת הקתדרה ליידיש נדחה עד לאחר השואה ותום מלחמת העולם השנייה.

עם פתיחת השידורים מירושלים פרצו מהומות מצד התושבים הערבים. אלה התמרדו נגד השלטון הבריטי והיהודים, והתחילו בהתפרעויות ובשפיכות דמים, שנמשכו כארבע שנים וכונו 'מאורעות תרצ"ו — תרצ"ט'. שידורי הראדיו לא נפסקו

בעטיים של מאורעות אלה ובמידת-מה אף הורחבו ושוכללו. הימים ימי העלייה החמישית. הפול מפירים בכוח התנופה העצום להתפתחות העברית החיה שגלום בשידור יום-יומי של חדשות, תכניות מדעיות ותכניות בידור (אז הומצאה המלה בידור, החביבה כל כך על בני הנוער עכשיו), פינות נוער, הספת והשכל, שירים, מחזות ראדיו (שאליעזר לויבראני ז"ל, המנהל הראשון של השעה העברית, קרא להם 'תספיתים') והפול בעברית תקינה, מבוטאת פהלכה, שנה לכל נפש מאזין.

ב: המבטא

המבטא הרווח כיום בפי רוב ציבור של דוברי עברית בארץ הוא המבטא המכונה בדרך כלל ספרדי. מבטא זה מקפיד על מקום הטעמת המלה — מלרע או מלעיל — הפול לפי הניקוד והטעמים במקרא (אבל באשכנזי לעתים יותר קרובות נשמעת הטעמת מלעיל, או למעלה ממנו, שלא לפי כללי ההטעמה); אף מקפיד הוא על הגיית קצת עיצורים (בעיקר ח' וע', המבוטאים בספרדי כמו בערבית, בגרון ובלוע) ותנועות (קמץ גדול וקטן נשמעים באשכנזית כחולם ספרדי, החולם נשמע וי והצירי פֿֿי). המבטא האשכנזי היה נשמע הרבה לפני יובל שנים ויותר, וכיום פוחת הוא והולך. לשני המבטאים האלה (ודומים להם עוד בני מבטאים הקרובים לזה או לזה) מסורת ארוכה של מאות בשנים. הם נשמעו מפי יהודים בבתי-הפנסת בקראם מתוך סידור

איך לבטא ח' וע'?

תלמידיו ותלמידותיו של הפרופ' נ"ה טורסיני, שעמד בראש החוג ללשון על שם ביאליק באוניברסיטה העברית, זוכרים איך היה מורם מלמדם, בחוברתו 'המבטא העליו' וכן בהרצאותיו, כיצד לבטא את הח' והע' כהלכה. כדי לבטא ח' — היה מסביר לנו — בטאו ה', בלי תנועה, ואגב כך הצרו את מוצא האויר. ההגה שיופק יהיה ח' גרונית.

כדי לבטא ע' כהלכה בטאו א' ואגב כך עשו תנועת בליעה. ההגה שיופק יהיה ע' לועית.

התפילה, מפי תינוקות של בית רבן, לומדי 'חדריים', 'פותאפים' ותלמודי תורה ואברכים לומדי ישיבות. מלים עבריות המבוטאות באחד המבטאים האלה משובצות בלשונות הלועזיות המיוחדות ליהודים: יידיש, ספניולית או לאדינו וניבים של ערבית-יהודית, הנהוגים בתימן, בארצות צפון אפריקה ועוד. בדרך כלל אוצר המלים העבריות המשובץ בלשונות אלה אחיד הוא וכולל מלים מהמסורת היהודית, מההני, מהסידור, מהתורה ומההפטרה, מספרות ההלכה... כגון: צדיק, רשע, שפת, יום-טוב, גוי, רבי, עבירה, גן עדן, גיהנום, בראשית, תורה, ממזר, מצנה, פר מצנה, פפרה, פר מינן, עונות, ועוד מאות מלים כאלה.

על ההבדלים שבין שני מבטאים אלה, אשפנוי וספרדי, עומדים נערים ונערות בארץ, לעתים קרובות, בפעם הראשונה, כשהמוך לספרות מסבירה להם, שביאליק וקוראיו בגולה קראו את 'כוכב נידח' בהטעמה ובהגייה אחרות משלהם:

כֹּיכּוּב נִידוּח אָחוּד זֹרַח מְאִפְיִלָּה וּלֵא: כּוּכּב נִידַח אַחַד
זרַח מֵאִפְלָה.

הֶזָּאָר נֶזְ כּוּכּוּבִי דְרַפִּי הוּא כִּיִּלָּה. וּלֵא: הָאָר נֵא כּוּכּוּבִי
דְרַפִּי הָאִבְלָה.

על השירה העברית בהברה אשכנזית

על השירה העברית בהברה האשכנזית, שנכתבה בריפווי הגולה הגדולים של מזרח אירופה, שבהם לא

דיברו עברית, הביע ח"נ ביאליק את מורת רוחו כבר בשנת תרנ"ה (1895), בראשית דרכו בשירה (אף כי נשאר נאמן לה — להברה זו — שנים רבות). במכתבו ל"ח רבניצקי על שירו 'איגרת קטנה' כתב בין השאר: חרוזי השירה הם אחד מלעיל ואחד מלרע. והמלעיל אשר אמרתי הנהו לפי הקריאה ההמונית אצלנו האשכנזים, המקולקלת, אשר יקראו תמיד מלעיל, מלבד מלה פת הברה אחת שאות השימוש בכול"ם לפניה; אבל לפי הקריאה הספרדית המדקדקת לא יעלה המשקל יפה. בדבר הזה נגררתי אחרי המנהג של שטות אשר נהגו משוררינו בזמן האחרון לשקול את שיריהם במשקל מצלצל בפי קוראים עמי הארץ, אעפ"י שהמשקל והצליל אינם באמת כי אם מדומים בשיריהם, כי הספרדי או כל מדקדק, המטעים את המלה כהלכתה וכנגינתה, לא יחוש כל צלצול. כל שירי הנדפסים... נשקלו עד"ז (על דרך זה); שירי פרישמן ושל"ג (ש"ל גורדון) הם ג"כ עד"ז. ואני מאמין, שבימים הבאים, בהיות שפה ברורה ומדוקדקת בפינו, ירצעו שירים כאלה את אוזנינו כמרצע ויגריסו את שינינו. לע"ע (לעת עתה) משכני היופי המדומה הלזה ברשתו גם אותי, כי ידעתי שקוראינו נהנים הנאה 'משונה' מזאת. (איגרות ח"נ ביאליק, כרך ראשון עמ' ע').

עמיתי, מר מאיר מדין, מעיר שבתפילה ובקריאה בתורה של בני תורה 'אשכנזים', בעיקר חניכי ישיבת 'עץ חיים' בירושלים ויהודים למדנים מליטה, הייתה הקפדה לדייק בעניין מלעיל ומלרע לפי הדקדוק והטעמים.

עוד על ההבדלים בין ההברה האשפנזית להברה הספרדית
כתב בסוף המאה הי"ט שני"ה יונס, חזתנו של אליעזר
בן־יהודה, אבי דבורה, אשתו הראשונה של אליעזר, שמתה
בתרנ"א, ואבי חמדה, אשתו השנייה, שנישאה לו בתרנ"ב.
בפליטון (ירכתון, כפי שקרא לו לאחר שנים נכדו החדשן איתמר
בן־אב"י) משעשע, שפרסם בתרנ"ג (1893) ב'המליץ',
מכתב־עתי (עיתון, כפי שקרא לו חתנו אליעזר) יומי עברי,
שיצא בפטרבורג (לנינגראד היום) שברוסיה. מספר יונס
(מילאנו במקצת את הכתיב):

'אשר אצלנו קמץ פה פתח'

הנה היום מלאו לי שס"ה יום למזל טוב מיום צאתי
מחו"ל לגור פה, ירושלים... כל המחלות פה נקראים
בשם קדחת: מחלת עיניים, כאב שיניים, חולי מעיים,
מפוח מצרים... הפול קדחת. פן החליטו כל
הרופאים שהקדחת יוצאת פה לכמה גונים,
ורפואתה חינוך, אנטיפרין, ועוד מזה המין. ומי יזכה
בעיניהם בדין? כמה פעמים הפצרתו בם שיתנו לי
רפואה אחרת, כקדחת אין לי! והם באחת: (קרי:
אחת במלעיל) קדחת קדחת ומי יריב אתם?
ולהלך:

בלבול הלשונות. בצאתך החוצה ישאל אותך דבר
ערבי בערבית. עוד איזה צעדים יפגשך צרפתי באיזה
שאלה. תכניס (= תיכנס) לחנות עליך לדבר אנגלית
או טורקית, או יונית. הנערים בחוץ מדברים עברית,
כי נערים משרתים המתגודדים בחוץ הם לרוב מבני
התימנים. הספרדים מדברים איספניולית, ורבים

מיושבי ירושלים יודעים כמה שפות. ואיש רוסייה פה כאילם לא יפתח פיו, ואפילו לדבר עברית קשה עליו עד מאוד, כי המבטא וההברה הפוכה! אשר אצלנו קמץ פה פתח. אשר אצלנו חולם פה קמץ. צירה פה סגול. ת' רפויה אינה. ואם פן כל ההברות הפוכות ומשונות. "לו" (loy) קוראים "לָה" (lo), לה קוראים "לָה". ולרוב אי אפשר להפיר כִּנְת המדבר, אם ידבר במהירות, לבר מלת הקדחת (ה)מוכנת לכול. פי אצלנו פתח פה גם כן פתח, רק שצריך להדגיש את הת'. אנחנו מוכרחים להודות האמת כי מבטאם יותר ערבה ונעימה לאוזן, כי שינוי התנועות, מלעיל ומלרע, ורבות הלמ"ד, החי"ת והעי"ן ודגשות הת' פולם יחד מוסיפים חיים חדשים וריח שפה חיה נודף מהם.

מאז ימי העלייה הראשונה, בשנות השמונים למאה שעברה, והניסיונות הראשונים של יהודים תושבי הארץ ועולים ממזרח וממערב ומתימן, מהיישוב החדש והישן, להידבר ביניהם בלשון הקודש, הייתה, כפי שמספר א' בן־יהודה, "השתדלות האשכנזים לדבר בהברה המזרחית בהיפגשם יחד עם הספרדים". העולים מרוסיה, ובייחוד חלוצי הדיבור העברי, ראו בדיבור במבטא הספרדי שמירת גחלת העברית ו"חדש ימינו פקדם" בדיבור פירושו היה לגביהם במבטא הספרדי.

איזו משרתת בבית בן־יהודה?

אבא דאג לכך — מספרת לי מודעתי, מרת דולה בת אליעזר וחמדה בן־יהודה — שבבית תהיה תמיד משרתת תימנייה או ערבייה, כדי שאנו, הבנים

והבנות, נשמע רק הברה (היום אומרים מבטא) ספרדית. וכולנו גודלנו בהברה זו, על הח' והע' שבה, ואנו מקפידים לשמור עליה עד זקנה ושיבה.

הברה אשכנזית מסייעת לניקוד

כשהוריתי לשון בסמינר הקיבוצים בתל אביב, נהגתי להחמיר מעט בהוראת הניקוד ולדרוש מתלמידותיי החביבות קצת יותר משדרשה תכנית הלימודים הרשמית. מדי פעם בפעם הייתי בוחנן בניקוד קטע. אחד מחברי ההנהלה, שמחה לוינ ז"ל, איש נגבה, שלא היה מורה מקצועי ללשון, ניגש אליי פעם אחת וביקשני לבחון אותו בניקוד. — תינֹכח שאני יודע לנקד גם מבלי שלמדתי אצלך — אמר. נתתי לו קטע מוכן בלתי מנוקד והוא אמנם ניקדו לא רע. — הדבר פשוט מאוד — הסביר לי. — אני מבטא לעצמי את המלים כפי שביטאתי בַּיְהוּדִי בְּהִבְרָה אֲשֶׁכְנִיזִית, וכך אני מבדיל בין קמץ לפתח, בין צירי לסגול, בין ת' דגושה לת' רפויה. אני מבטא משפט כמו 'שמרתי סדר בבית' בהברה אשכנזית וכל הניקוד פרוס לפניי.

אותה שעה נזכרתי מימרה, שהייתה רווחת כנראה לפני כמאה שנה ושקראתיה באחד מעיתוני אליעזר בן־יהודה: האשכנזים יודעים דקדוק, אבל הספרדים יודעים לדבֵּר. כשאני שומע מעל במת הכנסת את מבטאם הצח, המבחיין והצלול של כמה מחברי הכנסת, ובהם היו"ר, שני סגני ראש הממשלה, שר העבודה והרוחנה, סגנית שר הבריאות, ועוד... אני מסכים בכל אופן עם החלק השני של מימרה זו.

באסיפת 'הסתדרות היישוב' (את המלה החדשה 'הסתדרות' המציא מנחם אוסישקין יוזם הפינוס ומארגנו) שנתפנסה בזכרון יעקב בתרס"ג (1903) החליטה אגודת המורים, לאחר דיון שבו השתתפו א' בן-יהודה, ד' ילין ואחרים להנהיג את "המבטא המזרחי, המבטא החי בין הספרדים" על עיצורי הח' (להבדילה מֵכֹּ) והע' (להבדילה מא') ועל הטעמת האותיות הנחציות ט' (להבדילה מת') וק' (להבדילה מפ') ורק את האות צ' לאמץ מן ההברה האשפנוזית (הספרדים והתימנים נהגו לבטא צ' כמו ס': "לא רוֹסָה — לא סָריך" — ביטוי זה זכור לי מימי ילדותי בירושלים) "פדי להרניח אות", כלומר, עיצור.

הט' והק' בהגייה נחצית נעלמו לאט לאט מנוף הדיבור העברי של ארץ ישראל. הן נשמעות כיום רק בפי יחידים. אבל הח' והע' בהטעמתן ה'מזרחית' היו, ובמידה מסוימת מוסיפות להיות ולהיחשב, אבני חן בדיבור העברי המתחדש. רבים, שטוענים שקשה להם להפיק ח' וע' אלה, שלא הורגלו להן מנעוריהם. מראים יחס של כבוד והערכה למפיקיהן.

מראשית ימי השידור העברי נתנו נציגי ועד הלשון ואחר כך האקדמיה, המפקחים על הלשון בשירותי השידור, את דעתם למבטא הזה ותבעו מהקריינים ואימנו אותם "להקפיד על הגיית ח' וע' ודגש חזק ושָׁא נע".

לפי שידורי ישראל לרגל היובל, המושמעים בימים שאני מכין את חיבורי זה, מתברר שהדרישות ה'קיצוניות' של הממונים על הלשון בראדיו, בעיקר ח' וע' (ועוד ענייני הגייה שיפורטו להלן). נשארו ברובן בעינן לגבי הקריינים, אבל 'רופכו' לגבי 'מגישי התכניות' או משתתפים אחרים שזיקתם למיקרופון פחות קבועה.

רק בשעת השיעור

תלמידה בחוג לתיאטרון של אוניברסיטה מסוימת מספרת לי, כמסיחה לפי תומה: יש לנו בחוג מורה מצויין לדיבור עברי מוטעם על ח' וע' וכל האבזורים האחרים. בולנו יודעים ויודעות לחקות אותו ולקרוא ולדקלם בהטעמה עברית מקורית פנדרש. הכול טוב ויפה עד לסוף השיעור. לאחר השיעור אנו חוזרים אל דיבורנו הרגיל. הכול פוֹרַח פלא היה.

דברים כאלה קורים פידוע גם במוסדות חינוך והדרכה אחרים, אפילו בְּרִשׁוֹת השידור, אָף כי יש גם תוצאות משמחות להדרכה זו.

בימים הראשונים של הראדיו העברי, אם נדון לפי הקלטות מאז, שמשמיעים לנו עכשיו בציון היובל, הייתה ההקפדה על ח' וע' רפה יותר, אבל גם פיוס חלק מהקריינים והקרייניות — וכלי שום ספק גם דוברים שאינם שייכים לסגל רשות השידור, מרצים, נואמים ו'עמך', המשתתפים בתכניות הראדיו או הטלוויזיה בצורה זו או זו, גם בשיחות טלפוניות מבתיים, או בהשיבים לשאלות עיתונאים ברחוב, בשוק, בהפגנות מחאה ובאירועים חברתיים אחרים — משמיעים ברמה ח' וע'.

עניין הח' והע' מעסיק, וצריך להעסיק, את הנהלת החינוך, שכן ההבחנה בין ח' ל'כ' ובין ע' ל'א' חיונית היא למספר רב של מלים — חן וכן, שככה/שכחה, מכר/מחר, שכונה/שחונה... אַם/עַם, אבד/עבד, אמו/עמו, הניאה/הניעה... ואי ההבחנה בעניין זה עשויה לשבש לא רק דיבור תקין אלא גם כתיב נכון. רבים המורים והמורות, בייחוד מזרי לשון המטפחים הבחנה זו.

'זאת לא חכמה'

אחותי, פיוטה פלשנר, מספרת לי שבהיותה מורה בכיתה ג' או ד' של בית ספר יסודי הייתה נוהגת לפעמים לבחון את תלמידיה ב'הכתבה' (מלה שהמציא המחנך והבלשן ד"ר יצחק אפשטיין ז"ל). פררפה בהכתיבה הייתה מבטאת את הח'ואת הע' פפי שצריך לבטא. ואז לפעמים היו איזה ילד או ילדה מעירים: מורתי. זאת לא חכמה... אם תבטאי כך נדע פולנו איך לכתוב...

מדי פעם בפעם נערכים דיונים על עניין המבטא 'המזרחי' בציבור, בעיתונות, בחוגים של אגודות שוחרי לשון למיניהן וגם בכתבי עת ובביטאונים (את המלה ביטאון חלופת קודמתה 'כלי-מבטא' חידש בן אב"י) בעלי אופי עדתי. התביעה היא לעודד את האופי המזרחי של הדיבור בציבור, בבית הספר ובשידור, קרי: עידוד הח' והע' הגרוניות. לתביעה זו יש אהדה רחבה בציבור. העלייה ההמונית מארצות צפון אפריקה והמזרח הקרוב לאחר קום המדינה, בתחילת שנות החמישים, הביאה למפנה חיובי בעניין זה. מספר יוצאי עדות המזרח או בניהם שרבים מהם — לא פולם — נאמנים לח' ולע' האלה, מגיע עכשיו ליותר ממחצית מספר האוכלוסים היהודיים בארץ והתעמולה בעניין זה רבתה.

עם זאת צריך להעיר שהפרדה בין אשפנזים לספרדים, שהייתה בולטת ביותר ביובל הראשון של תקופת התחייה, הולכת ומיטשטשת בימינו, בזכות החיים החברתיים המשותפים והמעורבים והנישואים הרבים ה'בין-עדתיים' (שהתחילו עוד

בימי העלייה הראשונה, למשל, במשפחות מחיי הלשון פגון
בן־יהודה, ילין, פינס ועוד). למעשה מבחינת המבטא, מתגבש
והולך מבטא 'ישראלי', אחיד, סטאנדארטי יותר ויותר, יחד עם
תהליך דומה של סטאנדארטיזאציה בסגנון ה'פינוני' (של
הראדיו והעיתונות), שעליו יוער בהמשך.

ג: דיוקי הגייה

השידור העברי, שהתחיל להישמע מירושלים בשנת תרצ"ו, הוסיף מניע חדש להתפתחות הלשון המדוברת, מניע השמיעות ההמונית. פשרבבות בית ישראל בכל רחבי הארץ שומעים יום יום באותו זמן אותם תכנים — חדשות, שירים, פרק בתנ"ך, שיחות או תכניות מגוונות אחרות — באותה לשון ובאותו סגנון ובאותה הגייה, גוברת והולכת אצלם הרגשת ההשתייכות לאותו ציבור השותף אתם לתחושה זו. בדיבור בפומבי, כמו בהופעה חיצונית, בלבוש, באופן ההילוך, בהיותם נתונים למעקב מתמיד של הבריות, מתגבשים הליכים של השתכללות, של נטייה לאחידות, של יתר אסתטיות, ברוח ציפיותיו של הציבור השומע או המאזין (ד"ר יצחק אָפּשטיין, שעמד בערוב ימיו ליד ערסו של 'קול ירושלים', קבע בו דפוסי תקשורת ראשונים פגון, והרי החדשות ועיקרן תחילה, זהו סוף החדשות, ועוד, וכן הציע ליחד את הפועל האזין, הנרדף לשמע, לעניין ההקשבה לשידורים). האזנה לשידורי ראדיו, שרמתם מבחינת הלשון תקינה, עשויה, במודע או שלא במודע, לסייע להעלאת רמת הדיבור של הכלל.

ציפייה

המלה ציפייה, שם הפעולה של הפועל ציפה, יוצאת דופן היא במבנה, שכן אין אנו אומרים מהפועל קינה — קיוינה, מצינה — ציוייה, משויה — שיוייה, מעינה — עינייה, והתעוררו אז מערערים על

'חידוש' זה וטענו לציפוי (אבל ציפוי משמעו כיסוי).
באו מדרקקים שהראו שמלה זו אינה חידוש, מלה
תנ"כית היא, פשרה למהדרין: בצפיתנו צפינו אל גוי
לא יושע (איכה ד, יז) ונסתתמו הטענות.

מובן שתהליך ההשתכללות הזה לא חלק הוא ויש בו חריקות
(אם נשתמש במלה חצי עגתית וחצי פשרה, שאני שומע בשידור
בשעת הפתיחה) וקצתן יצוינו להלן, אבל בדרך כלל העומד
מרוצה על הפרוץ.

הנה למשל, בהשפעת המבטא האשפנוזי המלעילי, או גורמים
מסיחים אחרים, היינו מרבים בעבר — וגם כיום — לבטא
שמות פרטיים שדינם מלרע, במלעיל: שורה, רבקה, חנה, יפה,
גדעון, חיים, נחום, מזל, חכיבה... במקום שהדקדוק (והטעמים!)
גורס במלים אלה או דומות להן במקרא: שרה, רבקה, חנה...
גדעון וכו' מחייב מלרע.

'הטעמה אופטימאלית'

אחת מדוברות האקדמיה ללשון, שקראה לחברתה
שרה במלעיל ונתפסה 'על חם', כמו שאומרים בעגה
(סלנג בלעז), התנצלה בזו הלשון: יש הטעמה
אופטימאלית שבדאי מחייבת אותי, בעיקר באוירה
מסוימת, אבל פעמים נגררת אני להטעמה 'לא
אופטימאלית', מרושלת במידת-מה, בעיקר כשאני
מדברת בחפזה ובאוירה חופשית ופחות 'מכופתרת'
כמו שאומרים עכשיו. ודאי שאני צריכה לבטא שרה,
אבל — אל ייסרני אלהים — יש שאני נגררת לבטא
שרה ומחליקה מן האופטימאלי.

צרת רבים חצי נחמה.

פידוע, לא כל השמות הטעמתם התקינה מלרע. יש שמות רבים, הן של נשים והן של גברים, שהטעמתם מלעיל (בהברה שלפני האחרונה) פגון: יוכבד, בת שבע, זוהר, אליהו, פועז, נועם, אלימלך... אבל יש שנגררים לפעמים בטעות לבטא שמות מלעיליים במלרע. השם אזהד, למשל, הוא שם מקראי והגייתו מלעיל, כמו שמות עצם במשקל דומה: נוגה, טוהר, מוהר, שובע, שוחד, גובה... והנה מפיר אני כמה בחורים, קצתם כבר אנשים מבוגרים, ששםם אזהד, אבל הם קוראים לעצמם, וכך קוראים להם גם מפריהם, אזהד במלרע. אפשר שאחת הסיבות לכך היא ששם משפחתו של אחד השדרנים ומבקרי האמנות הנתיקים בראדיו ובעיתונות, מיכאל אזהד, שנקרא מאז ועד היום בפי רבים אזהד במלרע, עשה לכך.

יש גם מספר שמות של נערות או נשים שהטעמתם לכאורה מלרע אבל ניתן לבטאם גם מלעיל, ולפעמים בעלות הדבר עומדות על כך וטעמן ונימוקן עמן.

נס ציונה וציונה

סיפר לי חבר: באחד המשדרים שהצעתי לירגע של עברית הסברתי שאת שם המקום נס ציונה צריך להטעים במלעיל ציונה, שכן ה' המגמה שבסוף (ציונה = אל ציון) דינה לבוא בסוף הברה לא מוטעמת ועל כן מוטעמת ההברה שלפניה, כמו במלים: אפרתה, ענתה, הרמתה יטבתה, ירושלימה;

צפונה וכדומה. נראה שהמסדר היה קצר מדי, שכן עורכיו הוסיפו הערה, שאם מדובר בשם פרטי של נערה, ציונה, צריך לבטא שם זה במלרע, כמו: גילה, עליזה, שמחה...

כיון שהפרתי היטב את ציונה זיטא־זוננשיין ז"ל, שהיא בנדאי הראשונה בתקופתנו שנקראה בשם זה, אמרתי לחברי, שאביה של ציונה, חיים אריה זוטא, איש העלייה השנייה, שהיה חבר ועד הלשון ומזכירו, מחנך ומורה מובהק ללשון, מקפיד על ח' וע' ועל דיוקי לשון, אין לי אף צל של ספק שזוטא, הציוני בכל לבו ונפשו, קרא לבתו שנולדה עם עלייתו לארץ בקריאה שהביאה הנה אותו ואת חבריו וחברותיו, בני העלייה השנייה: ציונה!

עֲדָנָה

כשהדרכתני תקופת־מה, קריינים וקרייניות ב'קול ישראל' פניתי פעם אל אחת מתלמידותיי, עדנה פֶּאָר, וקראתי לה: עדנה! (במלרע, כפי שלימדתי). — שמי עדנה במלעיל — הגיבה הנערה. — עדנה, בה"א המגמה בסוף, אל הַעֲדָן. מלים בה"א המגמה בסוף צריך לבטא במלעיל, כפי שלימדת אֶתְנוּ. לא היה לי פתחון פה.

תְּלֵמָה

נכדתו של ר' דויד ילין, יונה קלאי ז"ל, שהייתה מלומדת בלשון ובקריאה בתורת סבה, אמרה לי פעם

אחת שאת שם אמה המוסיקאית, שנקראה בעבר
טְלֶמָה (ילין) עבררה המשפחה לתְלֶמָה בת' ובה'
המגמה בסוף: תְּלֶמָה — אל הַתְּלֶם, כמו נִגְבָה אל
הַנְּגָב, ואז יכולים אנו לבטא את שמה במלעיל כשמה
הלועזי, ואין פרץ ואין צנחה.

על כן נותנת הדעת שאין שום פסול בשמות נערות
מסוג זה, שמטעימים במלעיל: לְכִישָׁה (= אל לכיש),
שְׁרוֹנָה, חַרְמוֹנָה, לְבָנוֹנָה, אוֹפִירָה... וגם קְדִימָה,
ואפילו יָמָה.

המהפך העיקרי בחיי לשון אבותינו במאה השנים האחרונות,
שבהן חוזרים אנו לארץ אבותינו ומתקיימת משאלתנו "חדש
ימינו כקדם" הוא הרחבת תפקודיה פאן, במקום החיים
החדשים של עם ישראל, לשון ששימשה עד פה בכתב ובספרות,
לשון הלב והעין, עכשיו לשון הלב והעין וגם הפה והאוזן,

מהפך

מהפך — מלה חדשה שעלתה לכותרות העיתונים
וכלי התקשורת האלקטרוניים — הראדיו והטלוויזיה
בשנת תשל"ז (1977) עם הינדע תוצאות הבחירות
לכנסת, שלפיהן עבר השלטון במדינה, שהיה עד אז
בידי מפלגת העבודה ושותפיה, לידי מפלגת חירות
ושותפיה בליכוד. במילון אבן-שושן משנת תשכ"ו
מהפך עדיין פירושו רק אחד מטעמי המקרא, על פי
ספרות ימי הביניים, וכן, בימינו, חוג, טרופיק, כל
אחד משני החוגים המדומים על פדור הארץ וכו'.
אבל בכרך המילואים למילון שיצא בתשמ"ג, כשנה
לפני פטירת מחברו, מופיעה המלה החדשה מהפך

במשמע נוסף: 2, שינוי גמור במצב או במשטר, מצב הפוך מן הקודם, הפיכה: מהפך כלכלי במשק המדינה, מהפך מדיני.

לשון דיבור פה בין איש לרעהו בכל ענייני החיים. ודיבור פה הוי אומר: הפקה של עיצורים (קונסוננטים) ותנועות לסירוגים. העיצורים ישנם בכל טקסט כתיב אבל התנועות, הן ה'נקודות', אינן קיימות למעשה בדברי ספרות ועיתונות, (שהם לא מנוקדים בדרך כלל). הן ישנן בתנ"ך, בסידור, בדברי שירה ובספרים מנוקדים שמדפיסים בעיקר לצורכי ילדים רפים ועולים חדשים. ודאי, מבנה הלשון העברית, שבה הפעלים ושמות העצם על נטיותיהם יצויקים בתוך מסגרות של דגמים קבועים. הלא הם בנייני הפועל ומשקלי השם, מסייע בעניין זה. גם הכתיב המלא, שאת מסגרתו קבעה האקדמיה ללשון, אף הוא מפענח לפעמים סתומות בהגייה. אבל צריך לזכור שקבוצות של אותיות כגון יהו"א ר"ע הא"ח, בכ"פ (דגושות ורפות) ש (ימנית ושמאלית) עשויות לעתים קרובות לגרום שינויים בהתנעת המלים (או בחילופי עיצורים) וְלְהִסְטֹךְ מִדְּגְמִיהֶן, ויש עוד גורמים רבים שמביכים לעתים קרובות את הדוברים.

חולון

בויכוח שהתנהל לפני שנים מספר בראדיו בין ראש עיריית חולון לבין צנת עיתונאים, שאל אחד: אדוני, ראש העיר, מה מצב השיכון בחולון? הגיב ראש העיר בתרעומת, באזוני כל ישראל: שם עירי הוא חולון ולא חולון.

תיקוני הגייה מסוג זה הם עיסוק מקובל בחיים בישראל. בבית, בבית הספר, ברחוב, באוטובוסים, במשרדים דנים בצורות לשון תקינות ומוטעות, כגון (הצורה המתוקנת ראשונה, לפני הלכסן) טופסי/טפסי, זרקור/זרקור, תוקפני/תוקפני, חופים/חופים, פתבתם (במלרע) פתבתם (במלעיל), מגיע/מגיע, מפנין/מפנין, אבקש/אבקש, לתפור/לתפור, אצלכם/אצלכם, שמונה עשרה לירות/שמונה עשרה, שמונה מאות/שמונה מאות, ולגאולה/ולגאולה, כמעין/כמעין, בפעם הזאת/בפעם הזאת, שזרר/שזרר. העתיק/העתיק, יוקרה/יוקרה, תוכני/תוכני, חד-פעמי/חד פעמי. עמדוֹתיהם/עמדוֹתיהם צבע סגול/סגול, תשעת/תשעת...

הדובר המצוי, שהעברית שלו 'סבירה', בדרך-כלל, עלול להרבות בדיבורו בשיבושי תנועות, אלא אם פן למד היטב את דקדוק הלשון על פוריו ויודע הוא אותו הלכה למעשה. דוברים המקפידים בהגיייתם על כללי הדקדוק העברי מספרם מצומצם. בעיות 'שיבושי' הגייה אינן יורדות מעל סדר יומנו. הן תופסות חלק רב בלימודי הלשון, בבחינות הבגרות ובבחינות בתי המדרש למורים ושל קרייני השידורים ועוד.

אף-על-פי שעדיין רחוק האיזון בתחום זה מצביעים מורים ובלשנים על התקדמות ושיפור בדיבור בשנים האחרונות. זהו תחום שהראדיו והטלוויזיה מסייעים בו יותר מפול, בהגבירם את הרחבתה והעמקתה של תודעת הלשון המדוברת התקינה.

שיעור בדיוקי הגייה

בשנת תרצ"ט, ואני אז מורה בבית הספר לבנות בימין משה בירושלים וסטודנט למדעי היהדות

באוניברסיטה העברית שעל הר הצופים, ביקשני מו"ר הפרופ' נ"ה טורסיני ליחד חמש דקות לשבוע לענייני לשון במסגרת המדור 'הסכת והשכל'. התחלתי בשידורי 'עברית פתיקונה' מטעם ועד הלשון העברית. כעבור 3 שנים, ב־1942, התנדכתי (כמו אלפים מחבריי ומחברותיי) ליחידה עברית בצבא הבריטי (בחיל הציוד, שאני קראתיו: היושבים על הפלים). עם תום המלחמה חזרתי אל בית ספרי ואל שידורי, וכעבור שנתיים התגייסתי (כמו אלפים מחבריי ומחברותיי) ליצבא הגנה לישראל (שאני קראתיו צבא ההגנה לישראל. רק את ה"א הידיעה הוספתי בהישבעי אמונים, והקצין שהשביעני תמה למשמע אוזניו).

אחת השיחות הראשונות שלי ב'עברית פתיקונה' הייתה על 'טעויות בהתנעה' את שיחתי סיכמתי בחרוזים אלה:

טובי (הט' בחולם) המאזינים של 'הסכת והשכל'
יודעים יפה לדקדק בהבדל
בין אילן שהוריקו באביב עליו
לבין חֶלְבָן [אז היו עדיין חלבנים] שהריק את
כד החלב,

ולחולה אנוש, מתוך רגש נפשי
מראים הם תמיד יחס אנושי (הנ' בחולם)
וזוכרים שריבוי של חוף הוא חופים (בחולם)
ממש כשם שקוף ריבוי הוא קופים.
וכשהם מקוננים הרי אלה קינות
ואין הם מקננים כבני עוף באילנות.
ואם הפרוטה בכיסם דמי קדימה משלמים

ולא דמי קדימה — לא לעולמים!
הרי לכם ציור, תיאור ותמונה
של מאזיני 'הסכת והשכל' ו'עברית כתיקונה'!
על התיקון 'טובי' ל'טובי', למדנו מהערת בן-יהודה
במילונו, עמ' 1852, בשם המילונים התלמודיים.

בין הווה לעבר

אחד משידורי 'עברית כתיקונה' בערב פסח נסב על
חילופי קמץ ה"א בסגול ה"א. השיחה סופמה בחרוזים
אלה:

נלמד מן הניב 'מה נשתנה?'
לתקן בלשוננו שגיאה קטנה,
ואל נא נקל ראש בך
כי פאן שאלת הווה ועבר,
לפי שמתגלה ומתראת ונראת ונעוה
הרי הם תמיד לשון הווה,
אך בעבר נסיים בהברה קמוצה —
אם אין רצוננו בעברית רצוצה.
הסוד נתגלה שהמפקד נתמנה —
כל אלה יבוטאו כמו: מה נשתנה.
הבה נקוה שלהבא כך ננהג...
שלום עליכם וברכת הַחֶג.

אז סיימתי במלה הַחֶג בה' הידיעה בסגול, פנהוג
במקרא. כיום מתירה האקדמיה ללשון לבטא ולנקד
גם הַחֶג. רבים שאפו לרְנוּחָה למשמע ההחלטה
המקילה. אחרים, שהקפדה על ההגייה הַחֶג הייתה
גאנת חייהם — פניהם קיבצו פארור.

זְקַנְיָהֶם — שְׁכַנְיָהֶם

מספר עמוס בן-יורד, שהיה קריין בראדיו העברי בשנותיו הראשונות: הייתי צריך לשרר הודעה: אנו מבקשים ממאזינינו להנמיך את קול מקלטיהם, כדי שלא להפריע את מנוחת שכניהם. את המלה האחרונה ביטאתי שְׁכַנְיָהֶם על פי זְקַנְיָהֶם, "שפן שְׁכַן משקלו כמשקל זְקַן". חבריי חלקו עליי ואחרי ויכוח באנו לכלל פשרה. במקום שכניהם נאמר 'השכנים'. על כך יש להעיר: נטיות שמות העצם במשקל פֻעַל: זְקַן, כָּבֵד, שְׁכַן, נִמַּל, חִצֵּר, וכו' לא תמיד אחידות בצורת הסמיכות ולפני הסופיות — כָּם, — כָּן, — הָם, — הֵן. על פי כללי הצירי שקבעה האקדמיה לא מכבר צריך לומר זְקַנְיָהֶם אבל שְׁכַנְיָהֶם (ילקוט הפרסומים 3043 מיום י"ג בניסן ה'תשמ"ד, הצירי, כלל ה' וכלל י"ד).

מוֹדַעַת וּמוֹדָעַת

גם מפרסומת אפשר ללמוד פרק בדקדוק עברי. מורה ידידה אחת שאלתני בטלפון: על סמך מה מפרסמים בראדיו הודעה על מוֹדַעַת דָּגֵשׁ ומבטאים מוֹדַעַת במלעיל. מודעה דומה להודעה, וכשם שאין אנו אומרים הוֹדַעַת במלעיל אלא במלרע, כך צריך לומר גם מוֹדַעַת במלרע.

השבתי לה, שאין דינה הדקדוקי של מודעה, שמשקלה מְפַעֵלָה, כדין הודעה שמשקלה הפעלה. שמות במשקל מְפַעֵלָה בשני קמצים בסופם, באים בסמיכות במלעיל ובשני סגולים או פתחים בסופם: מְפַלְגָה — מְפַלְגָת, מְשַׁטָּה — מְשַׁטָּת, מוֹרְשָה —

מוֹרֶשֶׁת, וכש'ל' הפועל היא ה', ח' או ע' תהיה צורת הסמיכות גם כן במלעיל ובשני פתחים: משפָּחָה — משפּחַת, מוֹדָעָה — מוֹדַעַת. לא כן בצורת שם הפעולה בהפעיל. שם גם צורת הסמיכות במלרע: הַלְבָּשָׁה — הַלְבִּישַׁת, הַלְנָאָה — הַלְנִיֵּאת, הַכְבֵּדָה — הַכְבִּידַת.

המורה השיבה בסגנון אופנת ימינו: לא הייתי מוֹדַעַת לכך. ואמרתי לה מיד שגם לצורה מוֹדָעָה או מוֹצְלָחָה יש צורות מְשֻׁנָּה בשני פתחים ובמלעיל בסוף: מוֹדַעַת, מוֹצְלַחַת, וכש'אין ל' הפועל ה', ח' או ע' שני הקמצים נעשים שני סגולים ובמלעיל: מוֹשְׁפָּלָה — מוֹשְׁפִּילַת, מוֹרְחָקָה מוֹרְחִיקַת, מוֹגְדָלָה — מוֹגְדִילַת... דוקי ותמצאי, שגם בצורת ההווה בנקבה של בניינים אחרים ישנה התופעה הזאת. (נְחַמְדָּה — נְחַמְדַת, מְשַׁבִּיחָה — מְשַׁבֵּחַת, שוֹמְרָה — שוֹמְרַת, שוֹמְעָה — שוֹמַעַת...).

נראה

שיבוש צורם (רק את אוזניהם של המקפידים על לשונם) הוא השימוש במלה נְרָאָה (שהיא לשון עבר נסתר בבניין נפעל) במקום נְרָאָה (שהיא לשון הווה יחיד).

מספר ידידי, רפאל לוי מפתח תקוה: אל מיטת דניאל לייבל ז"ל, חבר האקדמיה ללשון העברית, הוזעק רופא המשפחה. לאחר הבדיקה הורה הרופא להזמין אַמבולאנס לשם העברתו המיידית (מיידית — צורת הנקבה של מְיָדִי, שם תואר על פי תואר הפועל התלמודי מְיָד, חידושו של איתמר

בן אב"י) לבית החולים. הרופא הצטרף אל לייבל ואל בנו באמבולאנס. בדרך ניסה הרופא לעודד את השכיב־מרע בדברי הרגעה: אַתָּה נראָה טוב! הגיב לייבל: נראָה! הרופא (שחשב מן הסתם שהחולה נתפּוֹן לוֹמֵר: נראָה מה יאמרו בבית החולים) ענה לעומתו: לא לא! אַתָּה נראָה טוב! וכך חזר פעמים מספר על דבריו, עד שהבן התערב והסביר שפְּנֹת אביו הייתה לוֹמֵר שצריך לבטא נראָה בא' בסגול ולא בקמץ.

קו וקו

שנים רבות שמענו את שירו הנפלא של ח"נ ביאליק, הכניסיני תחת פנפך, מושר בפי זְמֵר ידוע. זה שינה משום־מה את גֵּרסתו של ביאליק באחד החרוזים, קן תפילותי הנידחות, ושר: קן תפילותיי... רבים מאוהבי שירת ביאליק ושוחרי הלשון המדויקת לבס לא היה שלם עם הדבר הזה. "והלא בראדיו נתקבלה החלטה לא לשדר שירים שיש בהם שגיאות בלשון, וכאן סטייה מדיוק הלשון באַשמת המבצע, הַזְמֵר. למה עוברים על כך בשתיקה? ועוד: הרי ביטוי זה הוא על דרך התורה, שבה נאמר ונוקד: פי ייקרא קן־ציפור לפניך..."

והנה בימים אלה ממש דָּרַךְ פּוֹכֵב בַּשְּׁמַי הַזְמֵרָה העברית הישראלית, ריטה. אחד השירים הראשונים שריטה בחרה להשמיעו בציבור היה 'הכניסיני', וכמעט שאין בית במדינת ישראל שאין השיר הזה, בפי ריטה, בוקע ממנו ערב ובוקר וצהריים בכל יום תמיד, והביטוי הפצוע קן־תפילותיי שב לאיתנו:

קִנְיֵת־פִּילוֹתֵי הַנִּדְחוֹת, פֶּעַם, פֶּעַמִּים וּשְׁלוֹשׁ בָּאוֹתוֹ
שִׁיר. תְּשׁוּאוֹת חֵן־חֵן לְרִיטָה.

כּבֵר הִיָּה לְעוֹלָמִים

אֵין מַחְסוֹר בְּדִיבּוֹר הָעֵבְרִי בְּמָה שֶׁאֵנּוּ מְכַנִּים
שִׁיבוּשִׁים. כֹּאֲלֵה יִשְׁנֵם בְּכֹל לְשׁוֹן מְדוּבֶרֶת וּבְכֹל זְמַן.
אוֹלֵי נַחְמָה פּוֹרְתָא לְ'מִשְׁבָּשִׁים' בְּעוֹבְדוֹת שְׁמַתְגָלוֹת
לְחוֹקְרִים, הַמְעִידוֹת שֶׁלְפַעֲמִים אֵין חֵדֵשׁ תַּחַת הַשֶּׁמֶשׁ
וְקִצַּת מִשִּׁיבוּשֵׁינוּ ר"ל כּבֵר הִיָּה לְעוֹלָמִים, וְהַנִּכְשָׁלִים
בְּלִשׁוֹנֵם יְכוּלִים לְפַעֲמִים לְהִתְלוֹת בְּאֵילָנוֹת גְּדוּלִים
וְעֵתִיקִים.

לְמִשָּׁל: יִלְדָה הָאוֹמֶרֶת "אֵנִי מִבְּקִשֵׁת תִּילְדִים
שִׁיחֲזִירוּ לִי תְּסַפְּרִים" וּמְעִירִים לָהּ שֶׁצָּרִיךְ לֹמַר: אֵת
הִילְדִים... אֵת הַסְּפָרִים... יְכוּלָה לְלַכֵּת אֶצֶל שְׁמַעוֹן בֶּן
כּוֹסֶבֶה אוֹ בֶר כּוֹמְבָא (הוּא הַגִּיבּוֹר בֶּר כּוֹכְבָא, נְשִׂיא
יִשְׂרָאֵל) וְלִקְרֹא אֵת מָה שֶׁכָּתַב עַל גְּבִי פְּפִירוֹסִים
בְּאֵיגְרוֹתָיו לְפָנַי 1850 שָׁנָה: מְעִיד אֵנִי עָלֶי תְּשִׁמִּים
(=אֵת הַשָּׁמַיִם)... שֶׁאֵנִי נִוְ(ו)תָן תְּכַבְּלִים (=אֵת הַכְּבָלִים)
בְּרַגְלֵי(י)כֶם...

מְבוֹגְרִים יוֹתֵר, שְׁאוּהֵבִים לֹמַר בְּשׁוֹם אוֹפֵן, בְּכֹל
אוֹפֵן בְּאוֹפֵן כּוּזָה... וְאֵנַחְנוּ אוּהֵבִים לְתַקְנֵם: בְּשׁוֹם
אוֹפֵן, בְּכֹל אוֹפֵן, בְּאוֹפֵן כּוּזָה... יְכוּלִים לְהִינָכַח
שְׁחִילוּפֵי הַיּוֹצְרוֹת בֵּין אוֹפֵן (בְּמַלְעִיל) לְאוֹפֵן (בְּמַלְרַע)
כּבֵר הִיָּה לְפָנַי יוֹתֵר מֵאַלְף שָׁנָה, וְעָלִיהֶם, עַל הַמְשָׁנִים
אוֹפֵן לְאוֹפֵן צִנָּח הַבְּלִשָּׁן וְהַסּוֹפֵר מִנַּחֵם בֶּן סְרוּק
מִסְפָּרֵד וְהוֹכִיחַ, בְּהַבְנָתוֹ הָעֵמוּקָה בְּדַקְדּוּק הָעֵבְרִי,
שֶׁפְּסוּק "תְּפוּחֵי זֶהֱבַי בְּמִשְׁפְּיוֹת כֶּסֶף — דְּבַר דְּבוּר עַל
אֶפְנֵי" שֶׁבְּמִשְׁלֵי הַמֶּלֶךְ אֶפְנֵי, בְּמִשְׁקַל אֶפְנֵי, אֵינָהּ

צורת הרבים אלא צורת הזוגי, הָאָפְנִים שלו. היחיד של אָפְנִיו הוא אָפֶן במלעיל, כמו אָוֶן, ואֶרְח וקָדַשׁ ושָׁרַשׁ, ולא אופֶן במלרע שהוא על דרך — לפי גרסתו שם — גוֹרְל, שוּפָר, עוֹלָל...

ושוב, יש קריינים וקרייניות, שמרוב עיסוק בשינון הכלל שמלה המתחילה ב'י' המנוקדת בשוא, כגון יהודי, ירושלים, ישימון, ילדים, השנא שלה מתבטל אחרי ו' החיבור ואותיות היחס בכל"ם (וסימנך: בכול"ם) והופך את החיריק שלפניו לחיריק גדול: ביהודי, בירושלים, ביהודה, לילדים, מיחידים... בלהיטותם 'לִישָׁם' (כמו שאוהבים לומר עכשיו) את הכלל, וברהיטותם בדיבורם, הם גולשים מ'י' בשנא גם אל י' בחיריק, ומבטאים: לִישׁוֹבִי (לִישׁוֹבִיו), מִישׁרָאֵל (מִישׁרָאֵלוּ), בִּיחוד (בִּיחודו), וִיסורים (וִיסורים!). כידוע, במחלוקות המועטות בין שני גדולי בעלי המסורה בטבריה, לפני כאלף שנים, בן-אשר ובן-נפתלי היה גם עניין זה, שחוטאים בו קצת מקרייני ישראל לפעמים. בנוסח המוספם, נוסח בן-אשר, יש קצת גרסאות של בן-נפתלי, ובהן, כפי שאני מוצא לפניי ב'מקראות גדולות' ובתנ"ך הוצ' קורן בירושלים, בתהלים פרק מה פס' י': בנות מְלָכִים בִּיקְרוּתֶיךָ (בנוסחים אחרים שלפניי בִּיקְרוּתֶיךָ). וכן במשלי פרק ל' פס' יז: לִיקְהַת־אֵם (לִיקְהַת כּאן לעומת יְקַהַת עמים בראשית מט י').

ד: חליפות במלים

בעוד עניין דיוקי ההגייה וההפקה הנכונה של התנועות בצירופיהן לעיצורים במלים למצביהן, לנטייתיהן ולצירופיהן ולהשפעותיהן על הגיית מליות המקדימות אותן, כגון מש"ה וכל"ב, קבוע ועומד מאז הונצח בניקוד הטברייני של ספר המקרא לפני כאלף שנים, ולמעשה כל תורת הדקדוק והניקוד מיוסדת עליו (יש גם שינויים של ימינו שמכניסה האקדמיה ללשון לפרקים בהחלטותיה. קצתם נזכרים פה ושם בחיבור זה), הרי תחומי לשון אחרים, כגון השימוש במלים, סדר המלים במשפט ובכלל בעיות תחביר וסגנון הם תחומים שהחליפות והתמורות חלות בהן עם הזמן ושההלכה בהם פחות נוקשה ויותר גמישה ופתוחה, כמו שאומרים עכשיו, וככל שמדשדשים יותר בלשון, הן בעל פה והן בכתב, כך מתרבים השינויים וה'חידושים' בה.

אם נעיין למשל בשימושי לשון שביובל הראשון לתחיית הדיבור העברי (למעשה אלה שימושים שהם ירושת תקופת ההשפלה), השונים משימושי הלשון של ימינו, ניכח, שקצת שגיאות לשון, שהיום כל נבחן או נבחנת בבחינות בגרות בהבעה עברית צריכים לדעת לתקן, היו אז שימושי לשון רגילים אצל גדולי הספרות העברית, כגון אחד העם, ביאליק, סוקולוב, בן-יהודה, פרדיצ'בסקי, ברנר ואחרים.

והיום אנו מתקנים וגורסים
אחראי ל
בלעדיהם, בלעדיך...
בשנה שעברה, בחודש שעבר
בשבוע שעבר
לרגל
פיטויים
עשוי, יכול (ר' רשימתי
'עלול' בקונטרסי 'חוליות
בהוראת הלשון' עמ' נג)

אז השתמשו במלים פגון
אחראי בעד
בלעדום, בלעדיך...
בשנה העברה, בחודש העבר
בשבוע העבר
לרגלי (מלת סיבה)
מבטאים
עלול (גם לתכלית חיובית)

ויש שורה ארוכה של מלים שהדור ההוא העדיפן ובני דורנו
החליפוּן במלים אחרות. והנה קצתן:

והיום אנו מחליפים אותן באחרות
הנראות בעינינו טובות מהן
גלויה
אילו, מספר
גרמניה
הגיעה השעה
בצער
בעילום שמם
פדי ש
תיאטרונים
הגדרה

אז השתמשו במלים פגון
איגרת פתוחה
איזו (גיליונות)
אשכנז
באה העת
בדאבון לב
בהסתר שמם
בשביל ש
בתי חזיון
גדר
הגון (יחס הגון)

הנפלת דברים	כפילות
המוני	עממי
הנהגה	הנהלה
העתיק, העתקה	תרגם, תרגום
השקפה	סקירה
השתמשות	שימוש
התועדות	פינוס
התראות	פגישה
התרפאות	ריפוי
חיזיון	מחזה; תופעה
חפץ	רצון
כוח המוליד	פשרון יצירה
ליל אתמול	אמש
למלאות, להתנבאות	למלא, להתנבא
להתרפאות	להתרפא
לפה	לכאן
מכתב בטוח,	מכתב רשום
מכתב באחריות	
מכתב עתי	עיתון, כתב-עת
מלאכות	משלחת
ואחד העם גם כתב באחד ממאמריו	
מלאכים, אבל הרגיש בצורה המתמיהה	
והוסיף מירכאות, 'מלאכים'	
מנאם (רק אצל בן־יהודה)	נאום
מערכת שאלות	שאלון

יממה	מעַת לעַת
מתאַר	מצייר
משרה, תפקיד	משמרת
עוזרת	משרתת
סובלנות	סבלנות (לעניין טולראנציה)
ציונות	ציוניות
הקציב	קָצַב
שבועיים, חודשיים	שני שבועות, שני חודשים,
שנתיים, פעמיים	שתי שנים, שתי פעמים
שׁר החוץ	שׁר החיצוֹן
מסקנה; הוצאה	תולדה
במקום	תחת
אופי	תכונה
קבוע	תמידי
שימוש	(פלי) תשמיש

המלצה

איך לומר רקומנדאציה בעברית? המשפילים נאחזו בשורש העברי ליץ שאחד משימושיו בבניין הפעיל הליץ — אם יש-עליו מלאך מליץ אחד מני אלף (איוב לג 23) — ולאדם ה'ממליץ' קראו מליץ או מליץ יושר. סופרי דורנו, מחדשי הלשון, ביקשו להשתמש בשם הפעולה של בניין הפעיל משורש ליץ והגיעו ל'הלצה' (כמו הַקָּמָה מהקים, הַבְּנָה מהבין) וממלה

בזאת לעניין רציני כזה יש להימנע בכל דרך. על פן קבעו מלה חדשה, המלצה, כאילו המ' היא שורשית במלה 'מליץ' ומהמלצה, שהיא מלה הבנויה משורש 'תנייני' אפשר לומר המליץ ולאו דוקא הליץ. על כך אמר ידידנו הפרופ' חיים רבין: ובאמת יש הרבה 'המלצות' שאינן אלא הלצות...

גזעני, גזענות

השאלה אם לבטא את המושג החדש גזעני או גזעני הייתה מנסרת בין דוברי עברית שנים רבות, ולא באה לכלל הכרע אולי מפני שפתרונה המעשי לא היה כל כך הכרחי ורחוק. והנה, בשנתיים האחרונות, עם הדיונים הנמרצים בין המפלגות שבפנסת והצעת החוק נגר הגזענות וההופעות התכופות של דוברים ברדיו ובטלוויזיה בעניין זה, התעורר הצורך להכריע לכאן או לכאן, ואמנם קבעו הגופים המוסמכים שצריך לבטא גזעני וכן גזענות בג' בחיריק. וכששומעים בכלי התקשורת האלקטרוניים יום יום, מפי דוברים שונים, הגייה אחידה של מלה זו, נפסקים הניפוחים וההתנצחויות וברור לכול, שיש לומר גזעני וגזענות.

אופניים

ילדים וילדות בישראל המבטאים אופניים במשקל אוזניים — ולא כפי שמבקשים מהם: אופניים, פדין הריבוי הזוגי של אופן — יכולים לטעון: הרי כך, אופניים, גורס ממציא המלה הזאת, אליעזר

בן־יהודה. ואמנם בכרך א' של מילון בן־יהודה הובאה המלה החדשה הזאת בנוסח זה: אָפְנִים, מכונה על שני אופנים ירכב האדם עליה ויניענה ברגליו ותרועץ במהירות גדולה, נתחדשה בהשקפה [כלומר, בעיתון 'השקפה' של בן־יהודה] ופשט השמוש בה בדבור בא"י ובהעתונים העברים.

אבל המלה הזאת — אופניים — הובאה גם בין שייכי [ה'שייכים' במילון בן־יהודה הם המלים והביטויים שיש להם זיקה לערך העיקרי במקומו לפי סדר הא"ב] הערך עֲגָלָה באות ע', בכרך התשיעי של המילון. הכרך יצא לאור שנים מספר לאחר מות מחבר המילון בעריכת מ"צ סגל, ושם על יד אָפְנִים מעיר העורך: "אבל לדעתי יש לנקד אופניים" וכך, כמובן, מנקדים כל מילוני ימינו, וכך צריך לבטא.

אֶתְגֵּר

את המלה החדשה אתגֵּר שמעתי לראשונה מפי משה שרת ז"ל וכסבור הייתי שהוא חידש אותה, וכך הערתי באחת מרשימותיי אז. ואולם משה שרת העיר את אוזני שלא הוא ממציא המלה, אלא חברו אפרים ברזידא, עורך 'מולד'. לימים, כששימשתי תקופת־מה במזכירות המדעית של האקדמיה, ניגש אליי באחת ההפסקות אחד מחברי האקדמיה (שלאחר זמן הלך לעולמו) וטען שהוא המציא את המלה אתגֵּר. הצעתי לעמת, בו במקום, את ברזידא ואותו, ולשמוע את טענותיהם, וכך עשינו. בסופו של דבר הוסכם שאכן ברזידא הוא מחדש המלה.

להיט, להיטים

איך לקרוא בעברית לשלאגר (בגרמנית), היט (באנגלית)? שאלה זו נתעוררה עם הינסד הגל הקל בראדיו והתחלת 'מצעדי הפזמונים'... באקדמיה ללשון התחילו בדיון והועלו הצעות שלא באו לכלל גיבוש. דחיפות הצורך בשם עברי המריצה את אנשי הראדיו להעלות הצעות משלהם לעניין זה, וכך הגיעו שניים מהם — משה חובב ורבקה מיכאלי — לחידוש הלשון להיט שהתקבל מיד על דעת הפול. "הקריינים המקפידים על לשונם קבעו גם את צורת הריבוי להיטים, על דרך רְהִיט — רְהִיטים" — כתבתי בקונטרסי 'לשון בתחית' שיצא בתשפ"ו. בשלב שני, בהשפעת הנטייה באקדמיה לציין מלים במשקל פְעִיל, שהן שמות עצם ואינן במקרא ואין מהם צורת הנקבה בשוּא בפ' השורש, ונקבע אפוא להיט להיטים, וכך גרסתי בלקסיקון לשיפור הלשון שלי במהדורתו הרביעית. אבל עתה מגיע השלב השלישי. בדיון חוזר באקדמיה נתקבלה ההצעה לקבוע: להיט ביחיד, להיטים ברבים, על דרך שמות התואר פְעִיל, פְעִילים.

מחשמה

במילון א' בן-יהודה, כרך ו', מ־מפתן, עמ' 2937, הובא הערך **מחשמה**, מסומן בשלוש נקודות בצורת סגול בצידו. ללמדך שזוהי מלה שנתחדשה בספרות ימי הביניים שלנו. על הערך נאמר: שם מלכת הנמלים אשר התנכחה עם שלמה בדרכו וניצחתו בדבריה: אמרה לו (הנמלה) אני מלכה שלהם (של הנמלים).

אמר לה, מה שמך, אמרה לו מחשמה. אמר לה, אני רוצה לשאול אותך שאלה אחת. אמרה לו, אינו ראוי שיהיה השואל למעלה ונשאל למטה. העלה אותה לפניו וכו' (מעשה הנמלה, ביהמ"ד ילינק ה).

מו"ר פרופ' נ"ה טור-סיני, שהיה עורכם של הפרכים י-ט"ז של המילון, וכן של פרך 'המבוא הגדול' היה אוהב להראות לנו ערך זה במילון ולבחון את יכולתנו בפענוח המלה הזאת, מחשמה, ולא נתקררה דעתו עד שהגענו למסקנה שהוא ציפה ממנו, שאין הערך המילוני מחשמה אלא מה שמה; אמר לה, מה שמך, אמרה לו מה שמה.

מנאם — נאום

(ר' לעיל רשימת מלים שהוחלפו)

בשנת תרנ"ג (1893) דן אליעזר בן-יהודה בעיתונו 'האור' בשורש נאם ומחדש בו שני חידושים. וכך הוא פותב:

לדברים שידבר איש לפני קהל עם לא נקבע שם בלשוננו. על פי רוב ישתמשו הסופרים בהשם דרוש, ויש שמתמשים בהשם מְדַבֵּר. ואנו משתמשים בהשם מְשָׂא, אך כל אחד מהשמות האלה מיוחד לגון מיוחד שבמושג הזה ומלה כללית לזאת אין. וכן אין לנו שם מיוחד למי שיש לו הכשרון לדבר במליצה יפה לפני קהל עם, והוא מה שיקראו בלעז אוראטור. והנה לפי דעתנו הפועל היותר מכוון לזה הוא נאם, ויען השם נאום התייחד כבר לעניין אחר, על פן דעתנו נוטה לבנות שם מְנַאֵם, ובעל הכשרון לזה הוא נוֹאֵם...

נראָה שבן־יהודה נרתע מלהציע להשתמש במלה נאום לדברי בשר ודם שפן סבר שהשם "נאום" התייחד כבר לעניין אחר" (נאום ה'), על פן הציע מְנָאָם. למעשה היה צריך בן־יהודה להינכח אחר כך, כשסידר את מובאותיו למילון (ר' מילון בן־יהודה ערך נאום — שם כתוב נאָם ככתיב מלה זו דרך קבע בתנ"ך — שמלה זו נאום משמשת גם לדברי בשר ודם, הן במקרא (במידה מועטת אמנם: בבמדבר כ"ד בסיפור בלעם שלוש פעמים, נאום דוד בן ישי בשמואל ב' כ"ג ועוד... וכן לאורך ספרות ימי הביניים, ואף בספרות הרבנית ידוע השימוש במלה נאום בדברי חתימה על הכרזות ומכתבים. אבל ממציא המלה מְנָאָם לא חזר בו מהצעתו, ומלה זו שלטה בעיתוני בן־יהודה וממשיכיו יותר משלושים שנה.

מונחים לשעת המנחה

העיתון 'ראדיו ירושלים' מכ' בטבת תש"ב (1942) סיכם שיחה שלי במדורי 'עברית פתיקונה' בזה הלשון:

כלום דינם של מונחים להיות מונחים כאבן שאין לה הופכים? כמובן, אין הדבר כך. בעשרות השנים האחרונות נתקבלו בציבור ברצון הרבה מונחים שהציע ועד הלשון העברית. ואלה המונחים שהציע מר סילמן (זה היה שמי אז) מסביב לנושא 'תה של מנחה': בעלת הבית עורכת את השולחן. היא מגישה את פלי התה ואת התקרובת, או פיבוד, המלווים לתה. אנו יוצקים מים מן הקומקום דרך הזרפובית

(הזרבוּבית הזאת פרנסה להקות של ליצנים שנים רבות אחר כך ועוד היד נטויה) אל פוסנו ותמצית תה מן התיון. סופר אנו לוקחים מן המספֶּרֶת. מן התקרות אנו טועמים פרוּבית — שטרודל — ואגוזים שאנו מפצחים בַּמְפָּצֶח.
אכן, התה של מנחה היה לתה של מונחים.
מונחי חשמל

את אחד משידורי במדור 'עברית כתיקונה' סיכמתי בחרוזים האלה:

מאורע קרה לנירה הנְעֵרָה:
היא ביקשה לגהץ את שמלתה הבהירה,
וכדרך מִגְהֵצַת טובה ומנוסה,
שמה תקע בשקע ולא היססה.
והנה אסון (לא כל כך נורא)
נתהנה קָצֵר מחמת בידוד רע,
וכך ניתך הַנְּתִיךְ בנצרה.
ובפית שררה אפלה גמורה.
אך ממקרה כזה לעולם לא תיבהל
בחורה המאזינה ל'הסכת והשכל'.
תיקנה נירה את הבידוד בתיל,
אחר ניגשה לנצרה ובאומץ ובחיל
שמה במקום הנתיך שניתך,
אחר, חדש, טוב ומשובח.
וכשהיה ברי לה שהכול פשורה,
פתחה את הַמְּתָג והייתה אורה,
אף המאָנֶרֶר השיב רוח קרירה,
ונירה גיהצה את שמלתה הבהירה
והלכה שמחה לנשף הספרותי.
ובאן, מאזיניי, מסתיימת שיחתך.

נהג — נהגים

על משלחת שיצאה אל הפרופ' טור-סיני לשאלו איך צריך לבטא נְהַג או נְהָג, נְהָגים או נְהָגים, מספרים ותיקי הקריינים. מה הייתה תשובתו של טור-סיני ידוע לי, מפני שהפרופ' סיפר על כך לתלמידיו בהר הצופים וגם פרסם את הדברים בחוברתו "המבטא העליון". הוא הסביר לנו שתנועה a נוטה להשתנות לסגול לפני הח"ע קמוצות לא מוטעמות, כגון בְּהָלָה, נְחָמָה, הָעָרִים וסיים בהכרזה: נְהַג בְּהָר, נְהָגִים בְּהָרִים. זוכר אני שי"ד ברקוביץ פרסם אז בחוברת הראשונה של 'מאזניים', שבועון אגודת הסופרים, סיפור ששמו המנוקד היה הַנְּהָג, ומהסיפור היפה הזה למדנו שגם ההגייה נְהַג אפשרית. במילון אבן-שושן הובאו בערך נהג שני הניקודים נְהַג, וְנָהַג, ברבים, נְהָגִים. להגייה נְהָג יש חיזוק גם משירו של ביאליק המכוננית. (שקוד נְהָג ליד הַהָגָה)

תקריות

בימי שביתת הנשק שלאחר שוך הקרבות בשנת תש"ח ותש"ט, עוד נמשכו ההתפתשויות, בגבולות, בייחוד בירושלים המחולקת. להתפתשויות האלה קראו 'אינצידנטים', עד ששר החוץ של אז, משה שרת ז"ל, שהצטיין בחידושי לשון שלו, וגם השפיל להפיץ חידושי לשון של אחרים, העלה את המלה תְּקָרִיּוֹת, חידוש לשון שכמעט נשכח של איתמר בן-אב"י. מאז יצאה המלה 'אינצידנטים' מפני תקריות.

נוהל

בשנים הראשונות למדינה, כשמשה שרת היה שר החוץ שלה. המריא השר לאחת הןעידות הבין-לאומיות בז'נווה.

"במה תעסוק ועידה זו?" שאלו את השר העיתונאים שהקיפוהו בשדה התעופה.

"הועידה תעסוק רק בענייני פרוצדורה", השיב השר. "בעצם הגיעה השעה למצוא מלה עברית לפרוצדורה. למה לא נוהל?"

מאז נכנסה המלה נוהל למילון העברי. אגב: נוהל, בריבוי נְהָלִים ובסמיכות נְהָלִי.

ה: תמורות בסגנון

התפתחות הלשון נראית בעליל באפיק העיקרי שלה, בדרך המלך, זו הלשון הבינונית, הלשון המאמרנית, לשון הראדיו והטלוויזיה, לשון העיתונים והנאומים הפומביים, ההודעות והמודעות מפל הסוגים. ללשון בינונית זו אופייני תהליך ההתגבשות יותר מלרמות שמעליה או מתחתיה, שפן הלשון התת-תקנית, אף על פי שהיא רווחת בחגים רחבים, אופייני לה חוסר האחידות. אינה דומה לשון הילדים ללשון הנערים תלמידי תיכון, או ללשון סטודנטים, ולא ללשון חיילים או ללשון עולים חדשים. ושוב, עולים חדשים ממזרח וממערב (גם ותיקים מארבע פנפות הארץ) סגנונותיהם התת-תקניים שונים זה מזה. אף העובדה שלשון תת-תקנית נהוגה במידה זעומה ביותר בכתב אינה מסייעת להאחדותה. הלשון העל-תקנית האמנותית אמנם נהוגה בעיקר בכתב, אבל גם פאן לא הרי סגנונו של עגנון כהרי סגנונו של הזו, ואינו דומה סגנונו של יזהר לסגנונו של עוז או מגד או שמיר או גרוסמן וכו'. סופר סופר וטעמיו ונטייתיו האמנותיות. מה שאין פן בלשון המאמרנית הבינונית, לשון העיתונות וכלי התקשורת למיניהם. לשון זו מעצם תחומה מתחייב הדשדוש בה, החיקוי והחזרה על מלים וביטויים מאתמול ושלשום שייאמרו גם מחר ומחרתיים. מפאן דפוסים לשון ודגמי תקשורת יותר אחידים בלשון זו, ועל פן ניפר בה יותר תהליך ההתגבשות. למעשה אין הבדל סגנוני, במובן

הבלשני, בין 'הארץ' ל'דבר', ל'על המשמר' או ל'הצופה' וכי' וכן בין 'ידיעות אחרונות' ל'מעריב' או ל'חדשות' וכי'. אחת הדרכים לבדוק את מהימנות ההנחה הזאת היא לנתח מדגמים מסגנון כזה מתוך חומר מאמרני ולברר את מידת חלקם היחסי של ארבעת רובדי הלשון — לשון המקרא, לשון חכמים, ייחודי לשון של ספרות ימי הביניים, וחינושי ימינו — ואם היחס הזה דומה במדגמים שונים (מחקר כזה ערכתי אני — נתפרסם בספרי 'על אובני לשון ימינו' — וכן, פפי שמוסרים לי פרופ' רבין ופרופ' אור, נערכו בדיקות כאלה גם במוסדות גבוהים אחרים, והתוצאות הן פחות או יותר שוות: מלים מהמקרא כ-66%, מספרות חז"ל כ-16%, חינושי ימינו כ-14%, וייחודי ספרות ימי הביניים 4%).

תפוס לשון אחרון

לפני 40-50 שנה כסבור היה מורנו ורבנו הפרופ' יוסף קלוזנר (קרי: קלאוזנר), ממחיי הלשון וממעצבי הסגנון העברי המאמרני (פובליציסטי) החדש, שעניין כפל המלים בסגנון, בעטיו של הריבוד ההיסטורי (בעיקר הרובד המקראי ועליו רובד לשון חכמים) צריך לבוא על תיקונו, והציע לשם כך עיקרון פשטני למדי: תפוס לשון אחרון. תלמידיו הרבים במכון למדעי היהדות שעל פסגת הר הצופים, בימים היפים והסוערים ההם, זוכרים היטב את מאבקו לעיקרון זה. הוא היה מטיף לנו להעדיף בדיבורנו ובכתיבתנו, ובייחוד כשקראנו בקול את עבודותינו הסמינריוניות בספרות, את הצורה המאוחרת ולדחות מפניה את הקודמת לה: לא אונייה פלשון המקרא, אלא ספינה

כלשון חכמים (וכן בספרים מאוחרים במקרא), לא אָף אלא חוטם, לא אלה אלא אלו, לא בשבתי. כלשונו הבבל"מית של מישע מלך מואב, אלא בשישבתי כלשון חכמים, לא שפה אלא לשון, לא הולך וגדל אלא גדל והולך, לא אשר אלא ש, לא פאשר אלא בַּש, לא תשמורנה אלא תשמרוֹי־שמרו, לא ירושלימה אלא לירושלים, לא איפה אלא היכן וכו'. כשהוציא ועד הלשון העברית ב־1949, במהדורת יובל, את ספרו 'שפת עבר שפה חיה' (1896) העביר קלוזנר את קולמוסו על כל המלים ה'קדומות' שיש להן תחליפים בלשון מאוחרת יותר, וגם את שם הספר 'שפת עבר שפה חיה' שינה וקרא 'הלשון העברית לשון חיה'.

על סיסמתו של קלוזנר 'תפוס לשון אחרון' העיר נ"ה טור-סיני בהספידו אותו (זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ו', תש"ך, עמ' 35): אם נטה קלוזנר להכריע בין לשון ראשון, לשון התנ"ך, ללשון אחרון, לשון המשנה והתלמוד, לטובת הלשון האחרון, קשה להתעלם מן העובדה, שלא באה תחיית לשוננו על פי קביעת כללים, אלא שלא במתכונן, מתוך זכירת המקורות, פראשון כאחרון יחד, בתודעת לומדים ומשפילים אלו, שהחלו לדבר עברית ולכתוב על חיי ימינו בעברית.

הנותן את דעתו ללשון הבינונית ולהתפתחויות המתרחשות בה, בייחוד ביובל השנים האחרון, עשוי לעמוד על תופעות כגון אלה:

א. מסתמן תהליך של יתר־שיפור בהבעה בעל פה ובכתב: ההיסוסים בבחירת המלים ובהצבת מקומותיהן במשפט בעל פה

ובכתב מתמעטים בהשואה למצב שהיה לפני 30-40 שנה. הסגנון מדויק יותר, מגוון יותר, יציב יותר ורהוט יותר ופחות הססני.

ב. מוגבר השימוש בש' הזיקה. י' קוטשר ז"ל במאמרו על העברית באנציקלופדיה למדעי החברה מציין בביקורתיות את השמטת ש' הזיקה (האיש אתו דיברתי נעלם; במקום: האיש שדיברתי אתו נעלם) כאחד הסימנים של העברית החדשה. דומה שתופעה זו הולכת ונעלמת בראדיו ובעיתונות. עדיין היא מצויה אבל בממדים פחותים.

ג. ניכרת יותר ויותר העדפת שׁ וכן כּשׁ על אשר וכאשר.
ד. ניכר שינוי מגמה, שלא מטעמי דקדוק או תחביר תקינים, להימנע מהבעות בצורה פאסיבית, ולהמירן בצורה אקטיבית ובייחוד לא להשתמש ב'על ידי'. היו זמנים, והם זכורים לנתיקים שזרחי הלשון הטובה, שבראדיו היו מכריזים בפינת 'כבקשתך' הכרזות מעין: את מבזרכת על ידי הוריך ואחיך. בחדשות היו מודיעים: השודדים נתפסו על ידי המשטרה. כיום אנו קוראים ושומעים יותר מבנים תחביריים מסוג: הוריך ואחיך מברכים אותך, המשטרה תפסה את השודדים. גם אם משתמשים בפועל פאסיבי (שאינו פסול, חלילה) נמנעים מ'על ידי': המפגינים נעצרו. התקלות אותרו.
ה. בולטת הנטייה בחדשות, בעיתונות, בראדיו ובטלוויזיה להשתמש בצורות המקוצרות (בלי — נה) לנקבות בעתיד ובציווי. דרך זו היא המקובלת בלשון חכמים ואף במקרא אינה נדירה (רגליהם לרע ירוצו, וכל הנשים יתנו יקר לבעליהן, שמעו את הדבר הזה, פרות הבשן, וינועו אמות הספים...): דא עקא

שהדקדוק המקובל תזכר את קיומן של הצורות המוארכות תפעלנה, פעלנה. אכן בבתי הספר וברוב ספרי הדקדוק נוהגים שמרנות יתרה בעניין הזה. בבחינת הפגרות של הקיץ האחרון נתבקשו הנבחנים והנבחנות לנתח שתי צורות של תפעלנה מתוך שמונה שאלות של ניתוח פעלים, והן: לא תאבינה הנשים ללכת אחריו. הן תלושנה את העיסה. תלמידים עלולים להסיק משאלות כאלה — והם מסיקים — שהפייטויים: הנשים יאבו, או הן ילושו, אינם נכונים בעברית. מעניין שבמערכת החינוך למבוגרים, ששם, מטעמים מובנים, מדלגים על שלבים בהוראת הלשון, מלמדים מלכתחילה רק את הצורות תפעלו יפעלו בעתיד, ופעלו בציווי לנקבות ברבים. וכבר שמעתי תלמידי אולפן מספרים לתלמידי תיכון, שהם למדו שצריך לומר אתן תכתבו לילדות וכן פתבו(!) בציווי, ואלה, תלמידי התיכון, טענו באוזניהם שזו שגיאה.

עברית טבעית

מעשה במשורר זלמן שניאור שישב בארץ מספר שנים בסוף ימיו בשנות החמישים. פעם אחת ביקש להינכח אם לשון הילדים בארץ אכן טבעית היא. הוא ניגש אל נער קטן מאחוריו וכיסה את עיניו בשתי כפות ידיו. הנער נחלץ בזעם מידי שניאור וקרא לעומתו: חמור!

הצורות — נה בעתיד ובציווי

ביום עיון למורי לשון בבית הספר התיכון העירה אחותי, המורה שולמית בסוק: בשיחה עם תלמידיי בבית ספר תיכון ירושלמי הערתי פעם אחת, שאפשר, ואולי רצוי, להשתמש לגבי בנות בצורות העתיד והציווי המקוצרות, כמקובל בלשון חכמים, ולומר אתן תלכו (ולאו דוקא תלכנה), הן יסדרו, חנה ושושנה, הביאו את השולחן... קצת מתלמידיי, שהופתעו במידת־מה, העירו: חבל לקפח את הצורות המוארכות תלכנה, הִבְאֵנָה, הנאות כל כך ללשוננו.

כאשר/כֶּשׁ

כשהוריתי לשון בבית חינוך תיכון לנוער עובד בירושלים ואמרתי, אגב שיחתי, כשנוכחו המשכילים, או, כששאלתי את עצמי, ביקש אחד הנערים רשות דיבור ואמר: המוֹרָה (כך פנו אז למורה בבית ספר תיכון), המוֹרָה לספרות אמרה לנו שלא יפה לומר כֶּשׁ. בעברית טובה צריך לומר, כאשר.

התנצלות

בימי פתיבת החיבור הזה סיימה בתי שתח' את בית הספר התיכון ויצאה לטיול לחוץ לארץ (אינני כותב לחו"ל מפני שעדיין לא הסתגלתי לאופנה האחרונה לומר חו"ל במקום חוץ לארץ). בגלויה מאיטליה כותבת הבת להוריה: המקום היה נורא (סליחה: מאוד) מקסים...

תיקונו של ביאליק לעומת חידושו

בחוברת הראשונה של "לשוננו, רבעון לשכלול הלשון העברית, מוצא ע"י ועד הלשון העברית בארץ ישראל", שיצאה בתמוז תרפ"ח, בפרק "מתוך הפרטיכלים של הועדה לשפור הלשון", פורסמו שתי הצעות לשיפור הלשון מאת ח"נ (שם כתוב ח.ג.). ביאליק, אחת בעניין תיקוני לשון ואחת בעניין חידושי לשון. הרי הסעיפים ב) וד) מתוך ה'פרטיכל'. ב). ח.ג. ביאליק מציע לאסור את השימוש במלים: היות, למרות, הודות, הכי, שאין לו שום יסוד בשפה. במקום היות מציע מפיון, הואיל, מתוך וכו'. במקום הודות: בגלל, בחסד, בשל, מפאת, מחמת, לרגלי, מסיבת, בזכות, בחסדי בעטיו(ה) של: וכו'. במקום למרות: אעפ"י ש, בניגוד, נגד, כנגד, בכל, עם כל; אחרי כל זאת, בכל זאת, אף כי, אמנם, עם כל זה וכו'.

במקום הכי טוב: הטוב ב... טוב שב... הטוב ביותר וכו'...

ד). ח.ג. ביאליק מציע להשתמש בפועל טוס ביחס לאוירון, שאינו מעופף אלא טס, ומהפועל הזה ליצור את המלים הנוגעות לאוירון:

במקום לעוף — לטוס; תעופה — טיס; מעופף — טיס; אוירון — מטוס; שפעת אוירונים — טיסת (על משקל: גמלת, חמרת).

הצעות ה'איסור' של ביאליק, בסעיף ב) הנ"ל אינן מקובלות בסגנון ה'בינוני' הרווח בראדיו ובעיתונות. לעומת זאת חידושו טוס, מטוס, טייס וכו' נתקבלו על הציבור מאז, אם כי גם האוירון והתעופה עדיין

משמשים בזמננו: המעיין בעיתונות העברית של תרפ"ז (1927) ימצא שם את הידיעה ה'מרעישה' (בלשונו של בן אב"י) על ה'מעופף' לינדברג שחצה באוירונו את האוקיינוס האטלנטי.

רגלי — ברגל

תחילה היינו אומרים "הלכנו רגלי עד ואדי קלט", "הגעת רגלי מאבו גוש?" אחר כך באו מדקדקים והוכיחו לנו שרגלי הוא שם עצם ולא תואר הפועל, ועל כן צריך לומר "הלכנו ברגל", "הגעת ברגל?". לאחר זמן בא יצחק אבינרי ז"ל (ב'היכל רש"י כרך א' עמ' קסה) והוכיח ששימוש רגיל הוא של רש"י, רגלי — ברגל. אבל ה'ברגל' ניצח את ה'רגלי' בייחוד לאחר השיר העממי "אנו הולכים ברגל" והביטויים העממיים בנוסח "לקבל מדלית זהב באולימפיאדה לא הולך ברגל".

(ר' גם רשימתי "חצי חמש" בקונטרסי 'חוויות בהוראת הלשון, עמ' כ"ב).

אָפֶל, הגייתה ושימושה

איך נפלת משמים, מלת היחס היפה והאצילה, אָפֶל. הלא את מלך את לשוננו מ'בראשית' ועד ימינו, ובמשנה, בתלמוד ובמדרשים ועד עגנון והזו ואחרים בימינו הייתה לך עֶדְנָה והרחבת יריעותיך וחיזקת יתדותיך. ואיך הורדת מאיגרא רמא דְּנָקָא עתה! הרי מאז ומעולם היית מלה מלעילית, לעילא ולעילא, אבל בימינו אני שומע אותך נהגית בציפור, באסיפות, בכינוסים, ולפעמים גם ברעדיו ובטלויזיה, אפילו בפי

קריינים וקרייניות מעולים: אָפּל במלרע. אל הארץ השליכוך. בימי הכנת החיבור הזה, תמהתי לשמוע את בעל הקריאה המשובח בקהילתי קורא בתורה בפרשת ראה: פארץ הפנעני היושב בערבה מול הגלגל אָפּל אלוני מורה (דברים יא 30). את המלה אָפּל ביטא בעל הקריאה במלרע (וכמובן תיקן אותו אחר המתפללים), אָפּ על פי שהיה צריך להינכח, בהתפוננו לקריאה, שהטיפחא מסומנת בָּא ולא בָּפּל. ועוד: המלה אָפּל דחקה בלשון חכמים את אָל המקראית. נכנס אצלו, הלך אצלו... ביטויים רגילים הם בלשון חז"ל. "גוזרני עליך שתבוא אצלי במקלך ובמעוטיך ביום הפיפורים שחל להיות בחשבונך" אמר רבן גמליאל לרבי יהושע (משנה ראש השנה ב, ט). "לא לחינם הלך זרזיר אצל עורב אלא מפני שהוא בן מינו" אמרו חז"ל. אבל בבית הספר לבנות בימין-משה בירושלים, שבו הוריתי, פסקרה ילדה אחת בהפסקה לחברתה: "תגידי למזל שאבוא אצלה בערב" ביקשה אחת המורות לתקן את לשון הילדה ("אליה ולא אצלה"). אבל אני מנעתי בעדה. מורה אחרת פרסמה בכתב-עת לחינוך למבוגרים 'שיעור לדוגמה', שנושאו: איך לתקן את השגיאות 'באתי אצלו, הלכתי אצלה' ל'באתי אליו, הלכתי אליה', והייתי צריך, עם כל אי הנעימות שבדבר, לבטל במכתב למערכת את כל ה'שיעור לדוגמה' הזה. אבל הנה אנו שומעים בראדיו את שירו הנאה של יהונתן גפן בפי דויד ברוזה "מגיע לו, תלכי אצלו". אולי יעשה פזמון נאה זה לעקירת דעה קדומה בלשון, בעניין שימושה של המלה אצל.

רבים נכשלים בקריאת המספר 18 (צ"ל שמונה עשר חיילים, שמונה עשרה חיילות) וההגייה האנדרוגינית שמונה עשרה רווחת ביותר, למגינת לבם של שוחרי לשון טובה. ניקודו של המספר הזה הוא עניין לענות בו כמעט בכל בחינת בגרות בלשון. האם השיבוש הזה הוא רק שיבוש של דורנו? מסתבר שלא. הנה הביא לי ידידי הצעיר, הספרן יובל אבן שושן, ספר מאת מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, מראשי הסופרים הצעירים על סף המאה הזאת, בר פלוגתא של אחד העם, וכך כתוב בשער הספר:

על אם הדרך.
שמונה עשרה דבר.
מאת
ד"ר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי.
הוצאת "צעירים"
ווארשא. תר"ס.
בדפוס מ. י. האלטער ושותפו, נאלעווקי 7.

למה קרא ברדיצ'בסקי לספרו 'על אם הדרך', ברור לנו, שפן אחד העם הוציא חמש שנים לפני כן את ספרו 'על פרשת דרכים'. על אם הדרך כנגד על פרשת דרכים. אבל מה פירוש 'שמונה עשרה דבר'? האם ברדיצ'בסקי, מראשי 'הצעירים' של אז, כרוב סופרי ישראל בעת ההיא, שכתבו עברית אבל לא דיברו עברית, ביטא, במחילה מכבוד זכרו, פפי שמבטאים צעירים (וגם זקנים) רבים בימינו, שמונה עשרה דבר? תיקו.